

Dersim'in Cumhuriyet Öncesindeki Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir İnceleme

Mehmet Yıldırım

mt.yildirim@hotmail.com

Cumhuriyet öncesi Dersim'deki sosyo-ekonomik yapıya dair çalışmalar yok denecek kadar az olup mevcut çalışmalar da daha ziyade siyasi ve idari yapıya dairdir. Bu çalışmada Dersim'in sosyo-ekonomik yapısına farklı bir daha tarihsel ve içeriden bakılarak bazı sorular sorulmuş ve ileride yapılacak çalışmalara kapı aralanmıştır. Diğer bir ifadeyle çalışmada kesin sonuçlar ortaya koymaktan ziyade yapılacak yeni çalışmalara zemin hazırlamak amaçlanmıştır. Dersim deyince nereyi anlamak lazımdır, Dersim'deki aşiret hukuku ve mülkiyet yapısı nasıl teşekkül etmiştir, ağalık ve derebeylik Dersim'de ne kadar zuhur etmiştir, nüfus değişimi ne zaman ve nasıl olmuştur? Bu soruların her birine verilecek yanıt, bir tez konusudur. Başta Osmanlı arşivleri olmak üzere Ermeni arşivleri, misyoner ve yabancı konsolosluk raporları incelendikçe ve henüz yaşayan sözlü kaynaklara daha ayrıntılı başvuruldukça, yazılacak çok şey çıkacaktır. Cumhuriyet idaresinin nüfuzunun 1936 yılına kadar Dersim'in iç kısmında hissedilmediği ve Osmanlıdan süregelen sosyo-ekonomik yapının büyük ölçüde devam ettiği göz önünde bulundurularak, "Osmanlı Dönemi" ifadesi yerine "Cumhuriyet Öncesi" ifadesi tercih edilmiştir. Dolayısıyla "Cumhuriyet öncesi" olarak 1936 öncesi kabul edilmelidir.

Çalışmada, 1938'de yetişkin ve evli olan çok sayıdaki Dersimliyle çeşitli tarihlerde yapılan görüşmelere sık başvurulmuş, bunlar arşiv belgeleriyle de desteklenerek makro bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Dersim Coğrafyası Neresidir?

Dersim, 1847'de teşkil edilen ve merkezi Hozat olan sancağın adı olup idari bir tanımlamadır ve sınırları da zamanla değişmiştir. Dersim, adını bölgedeki Désimli Aşireti'nden aldığı için 1847 öncesinde "Dersim" diye bilinen muayyen bir coğrafyaya tesadüf etmiş değiliz. Öncesinde aşirete istinaden "Désimli", "Désim dağı", "Désim ve Ducik ekradı", "Şih Hasanlı ve Désimi ekradı" gibi ifadeler kullanılmıştır. Désimli aşireti ise 15.yüzyılda Kiğı Sancağı'na bağlı ve bu günkü Nazımiye ilçesi civarında meskunken, sonradan çeşitli şubelere ayrılmış ve yaşam alanını batıya doğru; Buger Gölü, Azizabdal Dağı, Türüşmek bölgesine kadar genişletmiştir. Civar beldelerde bu aşirete "Désimu/Désiman", yaşadığı bölgeye de Désim denilmiştir. Désim adının 1848 yılındaki okuma hatasından kaynaklı olarak Dersim'e dönüştüğü ihtimali yüksektir (Yıldırım, 2012; 23). 1848 yılında, Anadolu Ordu Müşiri Mehmed Reşid Paşa gibi bölgede görevli kişilerce "Désim Sancağı" yazılırken¹, özellikle merkezdeki bürokratların "Dersim" yazdığı görülmektedir. 1847 yılında ihdas edilen Désim Kaymakamlığı'na 1848 yılında Koçgiri, Gercanis, Kemah, Kuruçay, Kuziçan, Çemişgezek, Çarsancak gibi çevre kazalar da

¹ BOA, i.MSM., 1346, (08.09.1848)

bağlanarak sancak haline getirilmiştir. Dolayısıyla Désim, aşiret(ler) isminden hareketle daha dar bir bölgeyi tanımlarken, Dersim 1848 sonrası kullanılan idari bir isim olmuştur.

Dersim Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Homojen midiydi?

1848 öncesi, Osmanlı'nın Düçik(Tüjik) Ekradı dediği dar bölgede, temelde iki aşiret yaşamaktaydı. Bunlar Şih Hasanlı ve Désimli aşiretleriydi. Bunların dışında Kürt, Ermeni, Türkmen ve hatta Rum kökenli topluluklar da yaşamaktaydı. 1848 sonrası idari Dersim'i ele alırsak Çarsacak ve Çemişgezek yöresini de incelememiz gerekecektir. Bu durumda tüm Dersim'in aynı özelliklere sahip olduğunu söyleyemeyiz. Hem alan çalışmalarımız hem de resmi raporlar Dersim'i üç kısım halinde incelememiz gerektiğini söylemektedir. Dış kuşaktan hareket edecek olursak, *üçüncü kuşak*; devlet raporlarında "muti" diye tanımlanan ve her ne kadar Dersim Sancağı'na bağlı olsa da her zaman İç Dersim'den sosyo-kültürel bakımdan farklılık arz eden Mazgirt'in güneyi, Çarsacak, Pertek, Hozat'ın güneyi, Çemişgezek ve Pülümür'ün Erzincan ve Erzurum'a taraf olan beldelerinden müteşekkil alandır. Bu kuşağın İç Dersim'den temel farklılığı;

-Tarıma elverişli arazilere sahip fakat toprak tasarrufunun genelde Sünni ve Türk kökenli ailelerin elinde olması,

-Bazı yerlerde aşiret yapısının olmaması, olan yerlerde ise esnek ve iç içe geçmiş olması,

-Köylü ve üretici kesimin Ermeni, Kızılbaş Kürt ve Sünni Türk reayadan karışık oluşması, gibi özelliklerdir. Resmi raporlarda da bu ayırım yapılmıştır. Diyarbakır Vali vekili Mahmud, Çarsacak ve Çemişgezek ahalisinin umumiyetle muti ve büyük kısmının Sünni, arazisinin ise geniş ve ziraata elverişli; Mazgirt ve Kızılkilise ahalisinin ise Alevi ve kısmen muti arazisinin büyük ölçüde ziraata elverişli, Ovacık kazasının yarısının orman ve ziraata elverişli olduğu halde ahalisinin ziraattan ziyade şevket ile meşgul olduğunu belirtilmiştir.²

İkinci kuşak diyebileceğimiz ara bölge ise Kızılbaş aşiretlerin yaşadığı ve tüketimlerinden fazlasını sağlayacak tarım arazilerin olduğu kuşaktır. Meclis-i Mâliye azası Musa Celal bin Hakkı bunu "Kuziçan ve Mazgirt kazalarının yaklaşık yüzde yetmiş, Hozat'ın yüzde ellisi ve Kızılkilise'nin yüzde kırkı ve Ovacık'ın yüzde otuzu ziraat ve çiftçilik ile geçinecek dereceye varmıştır" şeklinde ifade etmekteydi.³ Bu kesimdeki aşiretler devlete vergi ve asker verdiği müddetçe "muti", dik başlılık gösterdiklerinde ise "şaki" diye nitelendirilmiş ve raporlara "nim-muti" olarak geçmişlerdir. Bu kuşak; Kızılkilise, Pah, Mazgirt'in kuzey bölgesi ve Hozat'a bağlı Pilvenk, Karabalı ve Ferhatuşağı aşiretlerinin yaşadığı kuşaktır. Örneğin Pah dolayındaki Alan aşireti, Tanzimat'tan beri devlete hem asker hem de vergi vermiş, ileri gelen aileleri II. Abdülhamid döneminde çocuklarını Nazımiye ve Pah'ta okula göndermişlerdir. Diğer yandan 1916 isyanı gibi eylemlere kısmen ve Karakoçan beldelerine yapılan baskınlara genelde katıldığı için, "nim-muti" diye tabir edilmesi devlet açısından yerinde bir tespitti.⁴

² BOA, İ.DH., 1467-1326C-01, (12.06.1908)

³ BOA, İ.DH., 1467-1326C-01, (23.06.1908)

⁴ BOA, İ.DH., 1467-1326C-01

Esas olarak İç Dersim'i oluşturan ve Munzur nehrinin doğu yakası ile Pülümür suyunun güney-batı yakasında bulunan ve devletin elinin pek ulaşmadığı dağlık alan problemliydi ki burayı *birinci kuşak* diye tanımlayabiliriz. Bu kuşakta yaşayan Demenan, Haydaran, Abasan, Yusufan gibi aşiretler, 1936 yılına değin devlete asker vermemiş⁵, vergiyi de kısmen vermiştir. Bu bölgenin nüfus sayımı da tam ve sağlıklı olarak yapılamamıştır. Bu konuda Harput Valisi Hasan Hilmi'nin raporu ayrıntılı bilgiler içermektedir. Vali raporunda; *birinci kısımdaki* aşiretlerin, çetin ve askeri mevkiden uzak olan arazilerde sakin olduklarını ve hükümet merkezine gelmeyip vergi namına bir şey vermediklerini söylemektedir.⁶ Gene 2 Eylül 1909 yılında, Haydaran dağlarına askeri sefer düzenleyen Dördüncü Ordu Müşiri, altmış senedir hükümetin elinin buralara değmediğini yazmaktadır.

İç Dersim'de Aşiretlerin Tahakkümü

19.yüzyıl ortalarına gelindiğinde Ovacık ve Hozat bölgesinin büyük kısmı Şih Hasanlı aşiretinin, Pah ve Türüşmek civarı Suruşağının, Kâhmud (Gaxmud) ve Varanic civarı Yusufan aşiretinin, Kutuderesi vadisi ve Haydaran-Demenan dağları ise Désimli aşiretinin elindeydi. Oysa iki-üç asır önce bu bölgelerde Ermeniler başta olmak üzere birçok eski topluluk yaşamaktaydı. Bunu sözlü anlatımlardan, arşiv belgelerinden ve eski eser kalıntılarında anlamaktayız. Bazı yerleşim yerleri halen Ermenilerin adıyla zikredilmektedir. Fakat 1915 yılına gelmeden İç Dersim'de çok az Ermeni nüfusunun kaldığı görülmektedir. Bu durumda yanıt aranılması gereken iki kritik soru vardır: Bir; Désimli ve Şih Hasanlı aşiretleri bu bölgedeki nüfuzlarını arttırırken, buralarda hangi topluluklar yaşamaktaydı ve bunlara ne oldu? İki; mülkiyetin el değişimi nasıl ve hangi süreçte gerçekleşti? Bu sorulara verilen, iki aşiretin eskiden beri burada yerleşik olduğu gibi cevaplar hiçbir veriye dayanmadığı gibi, mevcut veriler aksini göstermektedir.

Düzgün Baba Dağı eteğindeki Khal-Mem Köyü'nde bulunan "Şih Hasan tarlası" ve köydeki Şih Hasan'a dair birçok rivayet, Şih Hasanlı aşiretinin atalarının bu köyden Ovacık bölgesine geçtiğini göstermektedir. Çok sayıdaki Şih Hasanlı ve Désimli yaşlı, aşiret

⁵ 1916-17 yıllarında bu aşiretler Ruslara karşı milis olarak savaşmış ve devletçe reislerine nişan verilmiştir.

⁶ "Vilâyet dâhilinde ve Anadolu kıt'asında en ziyâde muhtâc-ı islâh olan mahall Dersim kıt'asıdır. Burada meskûn kırk aşâir nazar-ı hükümetde üç kısma münkasım olup birincisi merkez-i livâ ile Mâzgird kazâsı merkezine ve mevâki-i askeriyeye mütecâvir olup yerleri de mahâll-i sâ'ire kadar sa'b olmayanlardır ki bunların rüesâsına emniyet verildiği ve müessir-i taltifât ve mümâşât gösterildiği hâlde sûreta ahâl-i mutîa gibi hükümetler nezdine gelürler ve müretteb olan virgüleriyle âşâr ve rüsûm-ı ağnâmi ne ise aşiretleri efradından istedikleri kadar istifâ ile mâl sandıklarına birer mikdarını tedîye ederler. İkincisi hükümet ve askerî merkezlerine ikinci derecede yakın olup fakat menâat-ı mevkîyeleri ve bir sınıfta add olunan aşâirin hasb-el-civâriye memûrin-i mülkiye ve askeriyeye ve ahâl-i medenîye ile ihtilât eyledikleri gibi ülfet etmemelerinden dolayı vahşet-i galizeleri bulunan aşiretlerdir ki onların da virgüleriyle âşâr ve rüsûm-ı ağnâmi reisleri nezdinde şahısları malûm olan birer me'mûr ve kâtib izamıyla tahrîr etdirilüb bunlar marifetiyle her ne tayin olunur ise hükümetçe bila-ıtiraz kayd ve kabûl edilmekte ve mecmû-i zimmetleri neye baliğ olur ise onun da nisfı derecesindeki mikdâra bedel koyun ve pelâs yani ufak kilim gibi mevâşi ve eşyâ getirülüb anlar da aylarca maâşâtı mütedâhil(geciken maaş) olan me'mûrin ve ketebe ve zabtiyye taraflarından ikişer kat bahâsiyla alınmaktadır. Üçüncüsü en ziyâde suûbeti ve hükümet ve askeri mevâkiine ba'idiyeti olan cibâl ve evdiyede sâkin aşâirdir ki şimdîye kadar ne bir hükümet merkezine gelmişler ve ne de virgü nâmına bir şey vermişlerdir" BOA, Y.PRK.AZJ., 17-80 (26.08.1888)

ecdadının Malatya'dan nasıl Khal-Mem köyüne geldiğine dair ayrıntılar vermektedir.⁷ Şih Hasan ve kardeşi Seyit Ali, Khal-Mem köyünden ayrılınca önce Thujik Dağı yakınlarındaki “Bodige Khalu” denilen yere, Ğızrak mezarına yerleşirler. Şih Hasanlılar halen bu mezraya “Paga Khalik” yani “dedenin öreni” demektedirler. Başka sözlü ve yazılı anlatımlar da bu yöndedir.⁸ Dersim Mebusu Hasan Hayri 1921 yılında Mecliste yaptığı konuşmada, Şih Ahmet Dede'nin çocuklarının, Yavuz Sultan Selim döneminde Malatya'dan çıkıp Désim bölgesine geldiklerini söylemektedir.⁹

1726 yılına ait bir belgede; aslen Kiğı reayasından olan Şih Hasanlı ve Désimli eşkiyasının, eski yerlerinden kalkıp Çarsacak kazası reayasını yelerinden ettikleri ve zorla arazilerine el koydukları belirtilmektedir.¹⁰ Bu ifadeden Şih Hasanlıların aslen Kiğı reayasından (Kızılkilise bölgesinden) oldukları anlaşılmaktadır. Gene Musa Celal bin Hakkı'nın 1908 tarihli ve çok detaylı aşiretler raporunda, Şih Hasanlı aşiretinin, kendi rivayetlerine göre, iki asır evvel Malatya'da meydana gelen “zelzele-i azime” üzerine göç ettiklerini yazmaktadır.¹¹ Netice itibariyle tam tarihini tespit edemezsek de bu aşiretin Yavuz dönemi veya sonrasında bölgeye geldiğini görmekteyiz. Désimli aşireti ise Yavuz döneminde, Kızılkilise civarındaki dokuz köyde yaşamaktaydı (Halaçoğlu, 2009). Suruşağı ve Yusufan aşiretleri ise kardeş aşiretler olup tahminen 18.yüzyıl başında bölgeye yerleşmişlerdir.

Yukarıda sorduğumuz soruya geri dönecek olur ve Yusufan ile Suruşağı'nı gayri tutarsak, Désimli ve Şih Hasanlı aşiretleri birkaç yüzyıl içinde tüm bölgeyi nasıl denetim altına aldı? Buralarda yaşayan reayaya ne oldu?

Mülkiyetin El Değişmesi ve Üretimin Sekteye Uğraması

Bölgenin mülkiyet ve sosyal yapısındaki değişime dair aşağıda dile getirilecek görüşler akademik düzlemde ilk defa söyleniyor olup tartışmaya açıktır. Başta Ermeni kaynakları olmak üzere arşivlerde daha detaylı araştırmalar yapıldıkça daha sağlıklı neticelere varılacağı muhakkaktır.

Bölgede Akkoyunlulardan devralınan bir sosyal yapı mevcuttu fakat Osmanlı hakimiyetinden sonra devletin nüfuzu bölge üzerinde azaldıkça ve bölge aşiretlerin

⁷ Baki Aydın, Munzur Erdoğan, Mehmet Coşkun, Emine Yıldırım gibi çok kişiyle yapılan görüşmeler kayıtlıdır.

⁸ Arslanuşağı'na mensup Munzur Erdoğan soy silsilesini vererek on üç kuşak önce Malatya'dan çıktıklarını söylemektedir; Munzur, Dursun, Mustafa, Abbas, Xıdır, Ali, Hüseyin, Saq, Weli, Arslan, Kew, Seyit, Şih Ahmet Dede. Kuşaklararası yirmi beş yıl alınır ve üzerine yüz yıl daha eklenirse yaklaşık dört yüz elli yıl önce Malatya'dan ayrıldıkları tahmin edilebilir. Keçelanlı Baki Aydın'da soy silsilesini sayarak benzer sonuca varmaktadır.

⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 2, Devre 1, İçtima 2. Esasen Şih Hasanlıların soy şeceresi mevcuttur ve Sey-Kemalu adındaki sülalesinin elinde saklıdır. Şayet bu şecere gün ışığına çıkarsa aşiretin geçmişine dair muamma da ortadan kalkacaktır.

¹⁰ “Fi'l-asl Kiğı kazâsı re'âyâsından Şeyhasanlı ve Désimli demekle ma'rûf ekrâd eşkiyâsı kadîmî yerlerinden kalkup varup Diyarbakır eyâletinde Çarsacak kazâları re'âyâsını yerlerinden ihrâc ve teğallüben mutasarıf oldukları arâzî ve emlaklarını zabt edüp..” BOA, İE.DH, 34-2993 (30.07.1726)

¹¹ “[Şeyhasananlı] Aşireti de kendi rivâyetlerine göre bir iki asır evvel Malatya'da vukû'a gelen zelzele-i azîme üzerine mezheben ta'alluklarına mebnî anlar nezdine muvakkaten ve misâfireten menkûl iken...” BOA, İ.DH., 1467-1326C-01, (23.06.1908)

denetimine geçtikçe üretim faaliyetleri de sekteye uğradı. Oysa bölgedeki çok sayıda han, geçit, derbent, kale ve hala yerleri belli olan maden ocakları, eskiden yoğun bir üretim ve ticaretin yapıldığına işaret etmektedir.

1905-1925 arası doğmuş olan çok sayıdaki Dersim yaşlısıyla yaptığım sohbetler, aşiretler tarihi ile ilgili temel bilgi kaynağıdır. İki-üç asır önce Désimli ve Şıh Hasanlıların yerleştiği köylerin bir kısmının Ermenilerden kaldığı söylenmektedir. Hatta bazı Ermenilerin isimleri zikredilerek, karakterleri hakkında bilgiler verilmektedir; Noran'da yaşamış olan Mirak gibi. Tespitlerim, bu yerlerin Tanzimat'tan önce terk edildiği yönündedir. Fakat bu yerlerin neden terk edildiğine dair sağlıklı bir cevap alınmamaktadır. Bu konu ciddi soru işaretleri barındırmaktadır.¹² 1900'lerin başında *birinci kuşakta* yok denecek kadar, *ikinci kuşakta* ise görece daha fazla Ermeni kalmıştı. Haydaran ve Demenan dağlarında 1915'te sadece Ermenilerin yaşadığı müstakil bir mezra bulunmamaktadır. *İkinci kuşaktaki* Ermeniler ise mülksüzdü ve bir kısmı maraba durumuna düşüp, bir kısmı da zanaatkârdı. Oysa Çarsacak-Peri, Çemişgezek, Kiğı gibi şehir merkezlerinde yoğun bir Ermeni nüfusu mevcuttu. Yukarıda bahsettiğimiz bu mülksüzleşme süreci nasıl ve hangi etmenlerle gerçekleşmişti?

Antranik 1890'larda gezdiği Dersim'de, Mazgirt dolayında bir Ermeni aileye misafir olur. Evin delikanlısı kendilerinin Mirakyanlardan olduğunu ve Dereova'dan geldiklerini, oradaki arazilerinin Kürtler tarafından zorla ellerinden alındığını, silahlanıp arazilerini geri alacaklarını söylemektedir (Antranik, 2012: 53). Osmanlı arşivindeki 1910 tarihli bir belgede Mirakyanların; Kızılkilise-Dereova'daki arazilerin kendilerine ait olduğu, geçmişte bölgedeki aşiretlerin bu arazilere zorla el koyduğu ve göç etmek zorunda kaldıklarını, dolayısıyla arazilerin kendilerine iade edilmesi gerektiği yönünde bir dilekçe verdikleri görülmektedir. Buna mukabil yapılan tahkikatta arazinin 1880'lerde sahipsiz ve atıl durumdayken 1890'da hazinece satışa çıkarıldığı fakat satılmadığı, hala boş ve hazine üzerinde kayıtlı olduğu tespit edilmiştir.¹³ Arazinin 19.yy başlarında Ermenilerce terk edildiği ve bunların Mazgirt ve Çarsacak bölgesine göç ettikleri anlaşılmıştır. Ermenilerden boşalan bu arazi üzerine Arili ve Karsan aşiretleri çatışmış, çok kan dökülmüştü.¹⁴ Köy ve arazi sahibiyken, Çarsacak bölgesine göçüp mülksüz duruma düşen Ermenilerin bu akıbetine sebep olan neydi? Mülksüzleşenler sadece Ermeniler miydi?

Yusufan aşiretinin, Pülümür suyunun güneydoğusundan (Pah) kuzeybatısına (Gahmud) nasıl geçip yerleştiğini, Gahmud, Ağdat, Varaniz gibi köylere nasıl sahip olduğunu, yüz yedi yaşındaki Baki Menteş şöyle anlatmaktadır;

“Dedemiz Boli Ağa Pah'taymış. Suran ağalarıyla akrabaymış. Önce suyun kuzeybatısına geçip her köyden bir iki tarla hibe alıyor. O zaman arazi bolluğu var. Hangi köye gitse kendisine bir tarla vermişler. Tarlalar gene köylülerce işletilmiş fakat dedelerimiz bu tarlalara karşılık, her yıl kesim adı altında bu köylülerden vergi almış. Önce Ağdat'a gelip

¹² 1829'da Rusların Erzurum'u işgal etmesi ve on binlerce Ermeni'yi Doğu Anadolu'dan götürmesi, Tanzimat sonrası Amerika'ya yapılan göçler gibi olgular üzerinde de ayrıca durulması gerekir.

¹³ BOA, DH.MUİ., 77-15

¹⁴ Anlatan Ali Binat

yerleşiyor Boli Ağa ve Varaniz Köyü ağasını öldürerek onları kovuyor. Daha sonra Ağdat'ta meskun olan Kanechiku (Kanoğlu) sülalesini zorla bu köyden sürüyor ve zamanla civar köyleri ele geçiriyor. Boli Ağa daha sonra katlediliyor. Suroğlu Hasan Bey de buna karşılık Şihmamedanlı Mankulioğlu'nu katlediyorlar. Mankulioğlu, bölgedeki kömür sevkiyatını idare eden çok varlıklı bir şahısmış.”

Gene Şih Hasanlıların Kırğan aşiretine mensup ve doksan yaşında olan Süleyman Karataş da şu anekdotu aktarmaktadır.

“Burada(Sin civarında) yaşayanlar da gene Pir-rehber sahibi Müslümanlarmış. Fakat bizimkiler onlara ‘reaya’ diyormuş. Reaya demek, yani kendisini müdafaa edemeyene deniliyormuş. Örneğin bizim Bornek Köyü’nde, İder(İdare veya Heyder olmalı, M.Y.) Bey diye bir ağa varmış. Bu adam dedemden çok önce yaşamış. Çok varlıklı bir adammış ve mezarını bile hep kesme taştan yapmış. Mezarı Bornek’teki patika yolun altındaydı. Bir sürü atı varmış ve atlarını götürüp Siğenk’te otlatıyormuş. Ama bizimkiler, tüfek icat edildi mertlik bozuldu hesabı, silahlanıp bunlara baskı yapmış ve bunlar kendini müdafaa edemediği için bırakıp kaçmışlar. Suroğlu yanına gidip maraba olmuşlar. Reaya dediklerine her türlü baskıyı yapmışlar.”

Bu örnekler çoğaltılabilir. Neticede bir ailenin (Şih Hasanlı) veya bir aşiretin (Désimli), üç yüz yıl içinde tüm bölgeyi nasıl ele geçirdiği sorgulanması gereken bir husustur.¹⁵ Çarsacak ve Karakoçan tarafına göç etmiş çok sayıda Dersim kökenli aile bulunmaktadır. Mıstanlar en çok bilinenidir. Demenanların bir şubesi sayılan bu kabile Gaxmud ve Marçik köylerinin sahibiyken, kardeş kabilesi olan Kerdızu kabilesiyle uzun yıllar süren kan davasına tutuşmuş ve bölgeyi terk edip Karakoçan bölgesine yerleşmiştir. Gittiği köye de Gaxmud adını verip Sünni inancını benimsemiştir. Ermeni nüfusunun zamanla iç Dersim’de azalıp Çarsacak bölgesinde yoğunlaşması da ancak aşiret baskısıyla açıklanabilir. Arazi yüzünden sürekli çatışan, bir birlerinin hayvanını gasp eden, yolcuları ve ticaret erbabını soyan aşiretlere karşı, ziraat ve ticaret ile meşgul olan ve aşiret düzeniyle yaşamayan, varidat sahibi Ermenilerin yaşama şansı olamazdı. Yargının ve caydırıcı bir kuvvetin olmadığı yerde, silah bakımından zayıf olanın yaşama şansı yoktu. Bu nedenle başta Şih Hasanlı aşireti olmak üzere Désimliler hakkında 18. ve 19.yüzyılda yüzlerce şikâyette bulunulmuş ve bu aşiretler üzerine onlarca sefer düzenlenmiş, onlarca aşiret mensubunun başı kesilerek Dersaadet’e gönderilmişti. Arşiv kayıtlarında başı kesilenlerin isimleri bile tek tek kayıtlıdır.¹⁶

Devletin Şih Hasanlı ve Désimli aşiretlerini sert tedbirlerle bastırmaya çalışması sadece reayaya yapılan haksızlığı bertaraf etmek için değil aynı zamanda Kızılbaş taifesini de

¹⁵ 2013 Temmuzunda Seyit Rıza’nın Ağdat köyüne düzenlenen geziye katıldım. Elli yaşlarındaki Ağdatlı Mahmut beyle aşiret tarihi hakkında bir müddet sohbet ettim. Geçmiş yaşlılarından iyi dinlediği görülen Mahmut beye dedelerinin bu köyleri nasıl ele geçirdiklerini sorduğumda, “hep zorla almışlar” yanıtını verecekti. Gene Pah yakınlarındaki Çukur köyünde yaşayan Ulas(veya Ulus) adındaki bir ağanın varlığından bahsedilir. Civar köylere hakim olan bu ağanın adı, Kutuderesi’nin kuzeyindeki bir ziyarette bile halen yaşamaktadır. “Jara Ulasu” denilen bu küçük ziyaret, söz konusu ağanın birçok köy ve mezraya hükmettiğini göstermektedir. Bu şahıs Tanzimat’tan önce, Çukur ağası Hasan Ağa’nın dedesi tarafından kan dökülerek bölgeden çıkarılmıştır. Bingöl tarafındaki “Gaza Ulasu” denilen beldeye göç eden bu ailenin fertleri zaman zaman Dersim’e gelip gitmiştir.

¹⁶ BOA, C.ZB., 576, 1787 tarihli bu belgede altmış kişinin başının kesildiği kayıtlıdır.

bertaraf etmek içindi. Bu dönemin belgelerinde Kızılbaşlık vurgusu ön plandadır. Kılıç korkusuyla dağlara kaçan Kızılbaş taifesi de Sünni ahaliye karşı düşmanca bir refleks içindeydi ve her fırsatta onlardan ganimet almayı kendisine bir hak olarak görmekteydi. Devletin kendilerine karşı başarısız hareketleri asi tavırlarını kamçılıyordu. Diğer yandan kendi içinde de birliği sağlayamamış olmaları, bölgede sürekli bir çatışma ortamı yaratmıştı. Dersim aşiretlerinin tarihi sürekli bir çatışma ve kan davası tarihiydi.¹⁷ Tüm bunlar iç ticareti ve üretimi sekteye uğratmış, üretici olan kesimlerin çevre beldelere göç etmesine yol açmıştı. Bu konuya resmi raporlarda da temas edilmiştir. Örneğin Musa Celal bin Hakkı, Désimli ve Şih Hasanlı aşiretlerinin taarruzlarına karşı civardaki ahalinin muktedir olmadığını, aşiretlerin zamanla yerleşkelerini genişlettiğini ve Kuziçan, Kızılkilise, Mazgirt ve Hozat'ı tamamen istila ettiklerini, bunun sonucu kadim halkların yerlerini terk ettiğini, kalanlardan bir kısmının ise zamanla maraba olduklarını, aşiretlerin ise çobanlık mesleği yanında eski toplulukların mesleği olan tarım ve ziraatı da öğrendiklerini söylemektedir.¹⁸ Dersim aşiretlerinin başta çobanlık ile iştiğal ettikleri fakat daha sonra yerlerinden ettikleri ahalinin mesleği olan tarım işine de giriştikleri fikri çok isabetli olmasa da kadim halkları yerinden ettikleri doğru bir tespittir. Hem Désimli hem de Şih Hasanlı aşiretinin hayvancılık yanında çiftçilik ile de uğraştığı resmi kayıtlarda (Türkey, 2005: 74) ve sözlü anlatımlarda¹⁹ mevcuttur.

Ferik İzzet Paşa 1847 tarihli raporunda Ducik bölgesiyle ilgili şunlar söylenmektedir; Ducik denilen bölge Ovacık ve Kuziçan diye iki büyük kaza ve bazı nahiyelerden ibaret olup, göçebe olmayan ve ziraatla uğraşan toplam yirmi bin dolayında olduğunu tahmin ettiğimiz nüfustan oluşmaktadır. Bunun yedi sekiz bini silahlı ve şekavetle meluf olup diğerleri rençperdir. Buralar eskiden itaatkâr mahaller iken, Désim dağı ekradı zamanla zor kullanarak buraları ele geçirmiş ve giderek, civar olan Kiği, Tercan, Erzincan, Kemah, Çemişgezek, Karaçor ve Palu kazalarını da zapt etmiştir. Asla vergi namına bir şey vermedikleri gibi isyankârlığı da alışkanlık edinmişlerdir. Defalarca üzerlerine asker sevk edilmiş fakat her

¹⁷ Aşiretler arası kan davaları, adeta Dersim'in kaderi olmuştu. 1935'e değin bu çatışmalar devam etmiş ve hemen her aşiret civarındakilerle çeşitli tarihlerde kan davalı olmuştu. Bu konuda onlarca detaylı anlatım kayıtlı olup ileriki süreçte bunlar üzerinde de bir çalışılacaktı.

¹⁸ "...bu üç aşiret-i esâsiye(Désimli, Şih Hasanlı ve Seydanlı M.Y.) te'mîn-i ma'îşete muktedir ve ol sûretle hâsıl ettikleri cem'iyet ve kuvvete karşı civârlarında bulunan ahâlî-i sâ'îre-i kadîme de ale'l-ekser def'-i ta'arruzlarına kâdir olamayarak aşâyir-i merkûme yavaş yavaş karârgâhlarını bi't-tevsî' el-yevm mevcûd olan mesâcid ve ma'âbid harâbeleri delâletiyle de sâbit olduğu üzere sâlifü'z-zikr Kuziçan, Kızılkilise, Mazgird, Ovacık ve Hozat kazâlarını tamâmen istilâ etmiş ve ta'arruzât-ı mütevâliye ile münteşir oldukları karyelerdeki ahâlî-i kadîmenin kısm-ı a'zamı terk-i dâr ve diyâra mecbûr kalarak kısm-ı cüz'îsinden bir takımı mevki'lerinin menâ'at ve kâbiliyetinden bi'l-istifâde arâzîlerini muhâfaza edebilmişler ise de mürûr-ı zamân ile bunlar ile bi'l-ihtilât meslek ve mezheblerine uyararak neslen Türk iken Kürd aşireti hâline ve bir takımı da ba'zı ağavât-ı aşâyirin himâyesine bi'l-ilticâ [maraba] ta'bîr ettikleri "murâba'acı" ya'ni hâsılât-ı arziyyeden dörtde bir hisse vermek üzere ortakçı sıfatıyla onların taht-ı hükümüne girerek ekrâd-ı merkûme gerek bu gibilerin ve gerek tederîcen terk-i dâr ve diyâr edenlerin isrine kısmen bi'l-iktidâ zâten me'lûf oldukları çobanlık ma'îşetine bir de çiftçiliği ilâve ile şimdi Kuziçan ve Mazgird kazâlarında bulunanların takrîben yüzde yetmiş ve Hozat kazâsında yüzde ellisi ve Kızılkilise kazâsında yüzde kırkı ve Ovacık kazâsında yüzde otuzu zirâ'at ve filâhetle ta'ayyüş edecek dereceye varmıştır." BOA, İ.DH. 1467-1326C-01, Meclis-i Mâlîye a'zâsından Musa Celal bin Hakkı, (23.06.1908)

¹⁹ Rivayete göre Şih Hasan'ın Khal-Mem köyünü terk etmesi; eniştesi Khal-Mem'in kendisinden bir günlük çift yeri olarak bir tarla istediği, Şih Hasan'ın ise 'akşama kadar ne kadar sürebilersen senin olsun' dediği, bunun üzerine keramet gösterip akşama kadar tüm köyü sürüp bitirmesi ve tüm araziye sahip olması sebebiyledir.

defasında itaat ederek ve pişmanlık göstererek yerlerinde kalmışlardır. Asker geri çekilince de ağaları tarafından ‘çok zarar ziyanımız oldu’ denilerek tekrar şekavete itilmişlerdir.²⁰

Öncü Taburu binbaşısı Ali Şefik de 1874’te, Dersim’in ziraata uygun mahallerinin zamanla ekrad tarafından zorla ele geçirildiğini ve ahalinin rüesaya maraba olduğunu belirtmektedir.²¹

Zaruret Halinin Meslek Haline Gelmesi

18.yüzyıl başından başlayarak Tanzimat dönemine kadar devlet, defaten Désimli ve Şih Hasanlı aşiretlerinin Rakka’ya sürülmesi için Diyarbakır ve Erzurum valilerine ferman göndermişti. Devlet açısından bu dönemin temel problemleri şu başlık altında toplanabilir;

- Keban Madeni’ne Çarsacak bölgesinden taşınan odun kömürünün sekteye uğraması,
- Désim ve Thujik(Ducik) dağlarındaki ormanlardan yararlanılamaması,
- Erzincan ile Harput arasında giden yolcuların özellikle Eğin tarafında, Şih Hasanlılarca soyulması,
- Erzincan-Harput arasını kısaltacak olan Mercan boğazı yolu ve Pülümür vadisi yolunun eşkıyalıktan ötürü kullanılamaması,
- Çemişgezek ve Çarsacak bölgesindeki üretici reayaya karşı saldırı ve gasp yapılması.

Buna mukabil Désimli ve Şih Hasanlı aşiretleri de devlete itaat etmeyi reddettikleri gibi Sünni beldelerden haraç almayı da bir hak olarak görmekteydiler. Özellikle Çemişgezek ve Kemah tarafındaki ahaliden yıllık kesim adı altında “vergi” alınmaktaydı.²² Bu vergi genelde aynı olarak alınmaktaydı. Muti ahali can güvenliğinden dolayı hasat bitiminde bir miktar zahireyi aşiret ileri gelenlerine göndermekteydi. Bu aksadığı zaman köylere baskınlar yapılmakta ve felaketler meydana gelmekteydi. Örneğin Mayıs 1893 tarihli bir telgrafta, on beş kişinin Çemişgezek’in Başvartinik karyesinden “kesim” adı altında para toplamaya geldiklerinde çıkan çatışmada bir kayıp verdikleri, ahaliden de birisinin yaralandığı

²⁰ BOA, İ.MSM., No. 1334

²¹ “...(Dersim’in) hemen her yeri mişe ve orman olup zirâ’ate uygun mahallerini vaktiyle rü’esâ-yı ekrâd zorla ele geçirmiş ve ahali efradı genelde bunlara, buraca maraba ta’bîr olunan, ortakçılık ile idâre ve iyi geçinmeye mecbûr bulunmuş olduğundan rü’esâ-yı cebeliyenin nüfûzu dâ’imâ mü’essir ve bu münâsebetle istedikleri anda haylice ihtilâl îkâ’ına muktedirlerdir.” BOA, A.MKT.UM., No. 24, Tabur-ı Tali’a Binbaşısı, Es-Seyyid Ali Şefik, (10.12.1874)

²² “...mütécâvir bulunan Çarsacak ve Palu ve Kiğı ve Kemâh ve Eğin ve Arapkir ve Çemişgezek ve Pertek kaza ve nâhiyeleri ahâli-i mutî’asından senevî kesim nâmıyla hâne başına birer mikdâr zehâyir vesâ’ire almak gibi birçok zulm ve beda’atlar ihdâs ve icrasıyla...” BOA, A.MKT.UM., No.24, Tabur-ı Tali’a Binbaşısı, Es-Seyyid Ali Şefik, (10.12.1874). Raporlarda her ne kadar “vergi” denilmişse de, bir edininin vergi sayılabilmesinin belli şartlara tabi olduğu ve bu şartların oluşmadığı düşünülduğünde, bu tür ödemelerin haraç olarak nitelenmesi daha uygundur.

belirtilmektedir.²³ Bazen de muti ahaliye ait mallar gasp edilir ve belli bir haracın aşiret reisine verilmesi karşılığında iade edilirdi.

Aşiretlerin baskınlarında inançsal faktörlerin de rol oynadığını söylemek mümkündür. 1726 tarihli belgede, Şih Hasanlıların Çemişgezek'in Sünni olan Şakak nahiyesini bastıkları ve Kızılbaş seferinde ele geçirilen tutsakları 'Acem erleri sizde ne gezer' diyerek zorla ellerinden alıp, geri götürüp Kızılbaş'a(İran'a) teslim ettikleri anlatılmaktadır.²⁴ 20.yy başında bile Erzincan, Kiğı ve Çarsacak taraflarına yapılan baskınlar, Kürt, Zaza veya Türkmen olmasına bakılmaksızın, genelde Sünni köylere yapılmaktaydı. Örneğin Şadılı ama Sünni olan Ohili Necip Ağa üzerine 1900'lerin başında Désimli aşiretlerince defalarca baskın düzenlenmişti (Yıldırım, 2008a). Çeşitli tarihlerdeki bu baskınlara ait arşiv vesikaları mevcuttur. Bu manada Désimli aşiretleri daha ziyade Kiğı ve Karakoçan köylerine baskın yapmaktayken Şih Hasanlılar Çemişgezek, Eğin ve Kemah taraflarına yapmaktaydı. Nazımiye yakınlarındaki Khal-Ferat köyünde bulunan bazı koç başı mezar taşları buna delildir. Köylüler bunların, Karakoçan tarafındaki bir baskında kılıç darbesiyle ölen üç kardeşe ait olduklarını söylemektedir. Dersim'deki eski koç başı mezar taşlarına bakıldığında çoğunda kılıç, kama ve tüfek figürü çizilmiş olması da savaşı karakterlerine ve çatışmalarda öldüklerine delildir.

Elbette bu baskınlar sadece dış çevredeki Sünni ahaliye karşı yapılmamaktaydı. Aşiretlerin kendi içinde de sayısız soygun vakası gerçekleşiyordu. 20.yüzyıla gelindiğinde iç soygunlar gittikçe artmıştı. Aşiretler arası husumet ve kan davaları aslında iç soygunlar için bir gerekçe oluşturmaktaydı. Düşman aşiretler karşılıklı öç almanın ötesinde, her fırsatta bir birinin davasını gasp edip götürmeyi gelenekselleştirmişti. Organize ve kalabalık çeteler daha ziyade çevre illere baskınlar yaparken, bireysel hareket eden şahıslar ve küçük guruplar komşu aşiretlere baskınlar yapmakta ve içerde gezen yolcuları soymaktaydı. Bu konuda onlarca anlatım ve arşiv belgesi mevcuttur. Bunlardan en çarpıcı olanı, iki keçinin çalınmasıyla başlayan ve 1933 sonuna kadar sürüp toplamda kırk kişinin ölümüyle sonuçlanan Alan-Demenan aşiret kavgasıdır. Böyle bir ortamda bir yabancıyı Dersim'de tek başına veya bir din adamını yanına almadan dolaşması fevkalade riskliydi (Antranik, 2012).

Kritik soru, bu soygunların zaruretten mi yapıldığı yoksa bunun bir meslek halini mi aldığıdır. Bunun ayırımını yapmak elbette zordur. İktisat bilimine göre ihtiyacın sınırını belirlemek mümkün değildir. Dersim ahalisinin fakr u zaruret içinde olduğu tartışılmazdır fakat gasp edilen, genelde herkesin sahip olduğu hayvandır. Bu durumda gasp edilen hayvanın çeşitli ihtiyaçların temini için kullanıldığını ve aslında yaşam için bir ihtiyat akçesi niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Burada kritik olan ve dikkat edilmesi gereken olgu, bu tür soygunların bazı yörelerde gelenekselleştiğidir. Örneğin Seyit Rıza'nın yeğeni Rehber, sık sık Çemişgezek köylerine baskın yaparak oraların malını götürmekteydi. Rehber'in durumu çevresindeki ailelerin durumuyla mukayese edildiğinde aslında görelî

²³ BOA, Y.A.HUS., 273-151

²⁴ "...Kızılbaş-ı bed-ma'âş(yaşam biçimi kötü olan) seferi zuhûr edeli mezbûrların(Şih Hasanlıların) dahi hâricî mezheb oldukları zâhir olup Kızılbaş'a i'ânet(yardım) ve Acem mâlî ve esîrleri sizde ne gezer deyü ser-cem'iyetleri olan Hüseyin Kulu nâm şakî hevalarına tâbî' eşkiyâyı başına cem' ve Sünnîlerden Şikak nâhiyesi kurâsını basup evlerin harâb ve emvâl ve eşyâların gâret ve ellerinde bulunan Kızılbaş esîrleri alup yine Kızılbaş'a teslim..." BOA, İE.DH, 34-2993 (30.07.1726)

olarak daha iyiydi. Buna rağmen soygunlara başvurması, bu işi bir meslek haline getirdiğine ve zenginleşme aracı olarak gördüğüne işarettir. Diğer yandan düzenli olarak Kiğı ve Erzincan'a baskınlar yapan Haydaranlı Hıdır Ağa (Xıde Ale İsme), bulunduğu mevki ziraata elverişsiz ve yanında çok sayıda firariyi barındırmak zorunda olduğu için soygunları yapmak zorundaydı. Aksi taktirde geçim sorunu ile karşı karşıyaydı. "Kol" adı verilen ve en iyi organize olmuş çete, Hıdır Ağa'nın çetesi idi. Firariler, kaçaklar ve kan davaları genelde Hıdır Ağa'nın yanına sığınır. Bazen on-on beş kişiyi bulan ve iyi silah kullanan kişilerden mürekkep çetesiyle Hıdır Ağa, Kiğı, Tercan ve Erzincan köylerine baskına giderdi. Erzurum Valisinin 5 Temmuz 1890 tarihli telgrafına göre; yüzlerce şahsın Kuziçan'ın Şıhköy deresinde kol kol çeteler tertibiyle Tercan köylerine tasallutta buldukları Tercan kaymakamlığınca kendisine bildirilmiş ve Erzurum'dan jandarma sevk edilmişti. Valiye göre bu şahıslar her yaz mevsiminde bu uygunsuzluğu yapmaktaydı.²⁵

Baskınlarda genelde hayvan gasp edilir, fırsat oldukça evlerden başka mallar da alınır. Baskınlara bizzat katılmış ve 1938'de otuz yaşlarında olan Hıdır Ağa'nın akrabası Ali O.'ya sorduğum "Herkesin yeteri kadar davarı varken neden bu baskınlara giderdiniz? İhtiyacınız mı vardı?" şeklindeki soruma verdiği yanıt ilginçtir: "O zaman belli aralıklarla bu baskınlara gidilirdi. Nasıl ki şimdi insanlar bir yere kazanca gidiyorsa, biz de öyle, adeta kazanç elde etmeye giderdik." "Hiç Alevi köylerine de baskın yaptığınız oluyor muydu?" soruma ise, "Hayır, Alevi köylerine dokunmazdık" yanıtını vermektedir.²⁶ Fahri Doğan ise "Herkesin yeteri kadar davarı varken neden soygun yapılmaktaydı?" soruma, "O zaman kim soygun yaparsa yiğit oydu. İhtiyaç olması şart değildi. Bunu bir şecaat örneği olarak yapmaktaydılar" yanıtını vermektedir. Birçok Dersimli yaşlı benzer görüşleri dile getirmektedir. Özellikle 20.yüzyıl başındaki soygunların bir yaşam biçimine dönüştüğünü, ilk dönemlerde zaruretten ötürü yapılanın zamanla gelenekselleştiğini söylemek mümkündür. Bu da beraberinde yeni bir kültürel anlayış geliştirmekteydi; iyi silah kullanan, adam öldüren ve başarılı soygunlar yapan kişi toplum nezdinde itibar kazanmaktaydı.

Dersim'in Ekonomik Potansiyeli

Désim ve Ducik dağlarının iki temel potansiyel zenginliği mevcuttu. Bunların birisi yer altı kaynakları olan madenler ve tuzlalar, diğeri ise yer üstü kaynağı olan ormanlardı. Madenler klasik çağda üretime açıkken son yüz yıllarda neredeyse hiç faaliyet göstermemiş, 19.yüzyıl sonunda ise tamamen terkedilmişti. Örneğin 1572 tarihli bir kayıta Havikpah dolayında altın ve gümüş madeninin olduğu ve Sağman sancakbeyi Keyhüsrev'in bu madeni işletmeye talip olduğu görülmektedir (Ünal, 1999: 30). Kırmızıdağ ve Halbori civarında işletilmiş olan iki maden ocağının mağaraları bu gün hala bellidir ve yöre insanı tarafından da bilinmektedir. Maden potansiyelini en iyi bilen Ermenilerdi ama bölgedeki aşiret baskısından ve devlet otoritesinin yokluğundan ötürü işletilememektedirler.²⁷ Tanzimat'ın ilanından

²⁵ BOA, Y..PRK.HR., 13-20

²⁶ Bu görüşme, Dr. Daimi Cengiz ile birlikte 2011 yılında İstanbul'da gerçekleşmiştir. Bu makalenin yazıldığı tarihte kendisine ulaşamayıp izin alamadığım için Ali beyin soyadını açıkça vermeyi uygun görmedim.

²⁷ "...(Dersim) dağı dahilinde olup hazinece işlettilirdiği halde büyük fayda elde edileceği, erbabi tarafından tespit ve tasdik edilmiş ve bir iki yüz sene evveleri harıl harıl ve ehemmiyetle işletilmiş ve mevcut yerleriyle kanıtlanmış olan bir çok altın ve gümüş madeni, ekradın zorbalığından dolayı şimdiye kadar işletilememiş..." Tabur-ı Tali'a Binbaşısı Ali Şefik, BOA, A.MKT.UM., 24, (10.12.1874)

hemen sonra Dersim dağlarında külliyetli maden olduğu rapor edilmiş ve bunun işletilmesi için bir takım muayene ve işlemlere girişilmişse de²⁸ her hangi bir imtiyazın verildiğine rastlanılmamıştır. 1890'lara gelindiğinde, hazırlanan raporlarda gene maden varlığına dikkat çekilmiş ve bu madenlerin numunesinin takdim kılındığı, işletilmesi halinde devletçe hayli fayda elde edileceği belirtilmiştir.²⁹ Sonuç olarak 19.yy'a gelindiğinde Dersim'deki maden potansiyelinden ne Dersimliler yararlanmaktaydı ne de devlet bu madenleri işletebilecek kudrete sahipti.

Dersim'in diğer potansiyel zenginliği ise Pülümür bölgesindeki tuzlardı. İlçede Ağa Şenliği, Kimsor, Xiver, Göneli gibi çok sayıda tuzla mevcuttur. Tuzlaların Tuz Nizamnamesine uygun olarak ihale edilmesi gerekirdi. Fakat bazı dönemlerde ihalesiz ve bölgedeki Şah Hüseyin Bey ailesi gibi nüfuzlu ailelerce işletildiği ve çıkan tuzun piyasa fiyatının altında satıldığı görülmüştür. 1862 yılındaki tuz hasılatı 273 tondur³⁰ fakat Göneli memlehasından 17 ton, ve Xiver Memlehasından da müteahhit ve adamlarınca yaklaşık 22 ton tuz çalınmıştır. Devlet bu duruma engel olmak için çeşitli tedbirler ve yasaklamalara başvurmuştur.³¹ Tuz sirkati çok sık şikâyet konusu olmaktaydı. Örneğin 1890'da Ağa Memlehasından birkaç yüz kıyye tuz sirkat edilmiş³², Kimsor Memlehasından tuz sirkat eden yirmi otuz nefer ele geçirilmişti.³³ İlginç olan; gece tuz çalanların, diğer gün tespit edilip sıkıştırıldıklarında, "tuz bizimdir, hanelerimiz için biraz tuz aldık" diye karşılık vermeleridir. Gasp edilen tuz talep edildiğinde ise memurları Dersim içine götürüp, Dersaadet'de mahpus olan yakınlarının serbest bırakılması karşılığında ancak kendilerini salıvereceklerini söylemişlerdi.³⁴ Kısacası Dersimli, bölgenin kaynakları üzerinde kendisini hak sahibi görmekteydi ve bir yabancıнын bu kaynağa sahip olmasını kabul etmiyordu.

İkinci kuşaktaki aşiretler, katırlar ile bu bölgeden tuz taşımakta ve bunu civardaki aşiretlere, özellikle Mazgirt köylerine satmaktaydı. Bunların başında ise Alan Aşireti gelmekteydi. Haydaran aşireti Pülümür tuzlarına daha yakın olduğu halde, Cumhuriyetin ilk yıllarında kendileri gitmeyip tuzu Alanlardan alıyordu. Çünkü bir defasında tuz getirmeye gittiklerinde Askireg tarafında baskına uğramışlar ve bir adamını kaybetmişlerdi.³⁵ Alanlar ise daha organize ve kalabalık halde gidiyorlardı. Esasen Alanlar bölge ticaretini de büyük ölçüde kontrol ediyorlardı. *Birinci kuşaktaki* Haydaran ve Demenan gibi aşiretlerden hayvansal ürünleri satın alarak bunu Mazgirt ve Harput'a götürüp satmakta, karşılığında halkın ihtiyaç duyduğu melbûsat gibi malları getirmekteydiler. Bu ticaret riskleri de içinde barındırmaktaydı. Alanlı Mıle Hüseyin yaşamı boyunca ticaretle uğraşmış bir insandı. On-on beş katırlık kervanlar oluşturarak ve birçok kişiyle Harput'a gidip geliyor, insanları ticarete teşvik ediyordu. Aşiret kavgasına karşı çıkıyor, kendi aşireti Demenan aşiretiyle kan davalı olduğu günlerde bile Demenanların içine gidip hayvansal ürün topluyordu. İyi derecede

²⁸ BOA, İ..DH.. 250-15359 (13.03.1852)

²⁹ BOA, A.MKT.MHM. 723 (14.02.1894)

³⁰ BOA, MVL, 675-42

³¹ BEO, A.MKT.MHM., 239-58, (09.08.1862)

³² BOA, Y.PRK.UM., 17-93, (22.07.1890)

³³ BOA, MVL, 746-17, (1867)

³⁴ BOA, MVL, 675-42

³⁵ Mehmet Coşkun

okuma yazma bilen bu değerli şahıs ne yazık ki 1928 Temmuz ayında 73 yaşındayken, Harput'a gidişinde Pertek yakınlarında, İksorlu eşkiya tarafından yolu kesilerek katledildi ve katırları gasp edildi. Bu tür hadiselerden dolayı kolay kolay kimse Harput'a gidip mal getiremiyordu.³⁶

Dersim'in diğer önemli bir zenginliği ise ormanlarıydı. Orman Çarsancak ve Harput bölgesi için hayati önemdeydi. Özellikle Keban Maden-i Hümayunu'ndaki gümüş madenine odun kömürü gereksinimi çok yüksekti. Yüz yıllarca Çarsancak reayası Keban madenine odun kömürü taşıdığı için, Çarsancak bölgesi adeta ağaçsız ve çıplak kalmıştı. Dönem dönem Désim içlerinden de odun kömürü taşınsa da, Mazgirt'e yakın olan Pah, Türüşmek ve Hozat bölgesiyle sınırlı kalmıştı. Örneğin Şihmamedanlı Mankulioğlu nam şahıs, Pah civarındaki kömür sevkiyatını idare etmekteydi. Fakat Suroğlu Hasan Ağa'nın Mankulioğlu'nu katletmesi ve arazilerine el koyması üzerine bu bölgeden giden kömür de sekteye uğramıştı. Kömür genelde Munzur nehri yoluyla ve keleklerle taşınmaktaydı. 1775 tarihinde Mazgirt ve Désim dağlarından çıkarılıp Munzur suyu ile taşınarak Murat suyuna ulaştırılan ve buradan da Keban madenine götürülen kömürün taşınması için reayaya acilen bin adet tulum verilmesi hususunda maden eminine bir emirname gönderilmişti. 1840 yılında aynı emrin tekrarlandığı görülmektedir.³⁷

İdareciler, Dersim'deki odun ve kütükten yararlanmak konusunda birçok girişimde bulunmuşlarsa da asayiş sorunundan ötürü bunu başaramamışlardı. 1890'larda Şakir ve Zeki Paşalar da bu konu üzerinde durmuşlar, Dersimlilerin odun ve kereste götürüp satmaları için acilen yolların yapılması gerekliliğine vurgu yapmışlardı. Paşalara göre bu odun ve kereste işiyle meşgul olmak, Dersimlileri şekavetten uzaklaştıracak ve çalışmaya sevk edecekti.³⁸ İç Dersim'de ise böyle bir fikir söz konusu değildi. Dersimliler ormandan sadece hayvancılık ve yakacak bakımından yararlanıyorlardı. Öyle ki Çarsancak civarında yakacak oduna ihtiyaç çok yüksekken İç Dersim'de kimse kışa hazırlık için dahi odun toplamaya gerek duymuyordu. Çarsancaklı yakacak için tezek kullanırken, Désimli asla tezek kullanmazdı.

Dersim'de Ağalık Kavramı

Sivas yöresinde kullanılan "dört keçili Kürt ağası gibisin" deyimini, bir keçiye daha sahip olan Kürt köylüsünün kendisini ağa sanmasına atfen söylenmiştir. Dersim'deki ağalık da her halde diğer köylülerden birkaç keçisi veya birkaç dönüm arazisi fazla olanın nail olacağı mertebeydi. Ağalık, toprağa sahip olmak veya devlet adına toprağı tasarruf etmekle ve tarımsal hasıladan alınan payın değeriyle ölçülür. İç Dersim'de, Anadolu'nun diğer yerlerindeki gibi bir ağalık hiçbir zaman söz konusu olmadı. *Üçüncü kuşakta* ise gerçek bir

³⁶ Bunun gibi çok sayıda vaka mevcuttu. Pertek yakınlarındaki derelerde saklanan Hozat ve Ovacık yöresinin eşkiyası, yolcuları soymaktaydı. 1935 yılında Kureşan aşireti reisi Ali Gax, kızına çeyiz almak için oğlunu bir grup adamıyla Harput'a göndermiş ve dönüşte Pertek yakınlarındaki Mercimek deresinde, Abasan eşkiyası tarafından kervanı soyulmuştu. Bu olay üzerine iki aşiret arasında büyük gerginlik olmuş, Kureşanlar Halboriyi ablukaya almış, neticede gasp edilen emvalin iadesiyle kan dökülmeden olay sükûnete bağlanmıştı.

³⁷ BOA, C..DRB. 3-111, (03.02.1840)

³⁸ BOA, ŞD. 2693-13, (04.06.1896)

ağalık söz konusuydu. Osmanlı'dan süregelen yurtluk-ocaklık imtiyazına sahip Çemişgezek ve Çarsancak beyleri geniş ve verimli arazilere sahipti. Yanlarında çalışan ve toprağı işleyen yüzlerce maraba ve ırgat ise tamamen mülksüzdü ve ağanın her tür zulmüne boyun eğmek zorundaydı. Bunların bir kısmı da zaten İç Dersim'den kaçmış veya kovulmuş ailelerdi. İç Dersim'de ise durum farklıydı. Désim ve Thujik dağları her ne kadar imparatorluğun sınırları içindeydiyse, devlet diğer yerlerde uyguladığı toprak rejimini buraya tatbik edemiyordu. Bu da aslında ekilebilir arazinin kıtlığından kaynaklıydı. Aşiretlerin elinde kalan İç Dersim'de esasen tam manasıyla bir özel mülkiyet söz konusuydu. Arazinin her parçası ve üzerindeki her ağaç sahiplenilmişti. Yüzyıllar evvel bir aşiret efradının yerleştiği mıntika, zamanla nesiller arasında miras yoluyla paylaşılmış ve nüfus arttıkça mülk üzerindeki özel tasarruf güdüsü de derinleşmişti. 19.yüzyıldan başlayarak artan nüfusu beslemek için ormanlar açılarak yeni tarım alanları oluşturulmuş, ayrıca yükseklerdeki araziler de tarım için kullanılmıştı. Yüksek ve yamaçlarda daha fazla emek harcanarak daha az ürün elde edilmekteydi. Köylünün aşar vergisinden varestede olması, azalan marjinal verimliliği bir nebze telafi ediyordu.

İç Dersim'de nüfus artışı sonucu kişi başına düşen ekilebilir arazi miktarı sürekli düştükçe, arazisi yetersiz olan aileler arazisi fazla olan ailelere ait araziye bazı şartlar dairesinde ekmekteydi ve bunlara maraba denilmekteydi. Bu durumda tohum arazi sahibine aitti. Çift öküzünün kime ait olduğuna göre ise hasılat farklı bölüşülürdü. Çift öküzü ve tohum toprak sahibine ait olursa hasılatın dörtte biri marabaya; çift öküzü marabaya ait olursa üçte biri marabaya verilirdi. 1940'lardan sonra bu bölüşüm; çift öküzünün marabaya ve tohumun arazi sahibine ait olduğu şartlarda % 50 şeklinde değişime uğrayacaktı. Dolayısıyla bölüşümden daha fazla pay alan toprak sahibinin elinde bir ürün fazlası oluşmaktaydı ki bu fazla son derece önemliydi. Bu fazla, ağalığa giden yoldaki taşları da döşemekteydi. Özellikle 20.yüzyıl başında artan nüfusun da etkisiyle açlık çeken insanlar, sadece karınlarını doyurmak karşılığında bu küçük ağaların günlük ev işlerini görmekteydi. Gene kıtlık dönemlerinde elinde ürün fazlası olan şahıslar büyük rant elde ediyorlardı. Örneğin 1917 yılında bölgede çok büyük bir açlık baş göstermişti ve bir teneke buğdaya karşılık bir dönüm araziye sahip olanlar vardı (Yıldırım, 2008b). Dolayısıyla kişi aşiret reisliğinden ağalığa ve ağalıktan beyliğe doğru yol aldıkça, maiyetindeki mülksüz maraba, ırgat, çoban ve zanaatkâr da artmaktaydı.

Aşirette herkes akrabalık bağıyla birbirine bağlıydı. Topraksız olup ileri gelen ailelerin yanında ırgat ve çobanlık yapanlar ise, ya başka bir aşiretten kaçıp gelmiş sığınmacılar ya da sayıları azalmış olan Ermeni aileleriydi. Sözlü anlatımlar 19.yüzyıl sonunda, *ikinci kuşak* Dersim'de hemen her köyde, zanaat ve çobanlıkla meşgul ama mülksüz Ermenilerin olduğunu göstermektedir. *Birinci kuşakta* ise bunların sayısı yok denecek kadar azdı. Ermeniler aynı zamanda dış çevre ile de ilişkileri sağlayan kişilerdi ve *üçüncü kuşakta* yoğunlaşmışlardı. Aşiret reisleri himaye ettiği Ermeniler vasıtasıyla Çarsancak ve Harput'tan ihtiyaçlarını temin ediyorlardı. Dolayısıyla aşiretler içindeki Ermeniler mülksüz olsa da, aşirete nesep bağıyla bağlı olan her ailenin özel mülkü vardı.

Selçuklu döneminden başlayarak 19.yy'a gelinceye değin toprak üzerindeki tasarruf, ancak devletin verdiği imtiyazlar nispetinde gerçekleşmiştir. Çok çeşitli toprak rejimleri uygulansa da, özel mülkiyetin oluşma(ma)sı, tarımsal işletmelerin belli bir ölçeğin altına düşecek biçimde parçalanmaması ve ürün fazlasının belli kişilerin elinde toplanması hep

devletin verdiği izinler dahilinde mümkün olmuştur. Désim ve Thujik bölgesinde ise hem tarıma elverişli arazilerin kıtlığından ötürü, hem de arazinin zorlu şartlarından ötürü devletin burada denetimi sağlayamaması sonucu toprak ağalığı oluşmamıştır. Çarsacak bölgesindeki ağa ve beyler ise Yavuz Sultan Selim zamanından beri kendilerine verilen imtiyazlar neticesinde köylünün ürün fazlasına el koymakta, yalnız geçimlik düzeyde ürün bırakmaktaydılar. İç Dersim'e doğru gidildikçe daha bağımsız yaşayan bir halkın varlığı ve daha zayıf bir ağalık rejimi söz konusuydu. Fiili manada İç Dersim'de ağalık sisteminden değil ancak aşiret reisliğinden söz edilebilirdi.

Ağalığın önemli bir kriteri de aile reisinin günlük çalışmalara katılıp katılmadığı ve hiyerarşinin olup olmadığıdır. Eğer ağa veya bey, kâhya istihdam edip maraba ile doğrudan muhatap olmuyor ve üretime de kendisi bizzat katılmıyorsa, gerçek bir ağalıktan söz edilebilir. Oysa İç Dersim'de bu türden ağa yok denecek kadar azdı ki bunlardan biri de Çukur ağalarıydı. *İkinci kuşakta* yaşayan bu aile Dersim'deki belli başlı varlıklı ailelerden olup, Şah Hüseyin Bey ailesiyle de dünürdü. Arazileri Çukur köyüyle sınırlıydı ve yanlarında bazı Ermeni aileler ile mülksüz aileler vardı. Aile reisleri aşiret içindeki sorunlarda başvuru merciiydi fakat hakem rolünde olsalar da yaptırım güçleri yoktu. Oysa gerçek ağalık sisteminde tek söz sahibi ağa ve beydi.

Pülümür'deki Şah Hüseyin Bey ailesinin 1860-80 dönemindeki reisi olan Hüseyin Bey kaymakam olduğu dönemde devletin verdiği yetkiyi suistimal ederek civardaki tüm arazileri köylülerin elinden almıştı. Hakkında onlarca şikâyet yapılmış ve davalar açılmıştı. 20.yüzyıl başına gelindiğinde, Şah Hüseyin Bey ailesinin 366 köyü(mezra) olduğu tüm Dersimlilerin dilindeydi. Devletin verdiği yetkileri kullanarak ancak bu kadar araziye malik olunabilirdi. Çarsacak beylerini hariç tutarsak bu aile Dersim'deki tek derebeyi ailesiydi. İlginç olan şudur ki onca şikâyete rağmen devlet bu ailenin Dersim aşiretleri üzerindeki nüfuzundan yararlanmak için işbirliğine devam ederek Hüseyin Bey'e kaymakamlık, oğlu Haydar Bey'e mir-i miranlık rütbesi tevcih etmişti³⁹. Ağalar ve beyler devlete hizmet ettiği sürece sorun olmamış, devletin aleyhinde bir tehdit unsuru görüldüklerinde ise tasfiye edilmişlerdi. Problem köylünün sömürülmesi değil, devletin bekası sorunuydu. Hakkı Naşit Uluğ gibi genç Cumhuriyet kadrolarının ağalığa ve derebeyliğe karşı hazırladıkları raporlar ne yazık ki sadece Dersim'i haklamanın gerekçesi olmuştur (2009). Göktepe'de mukim Çarsacaklı Ahmet Beyin ahaliye yapmadığı zulüm kalmamışken⁴⁰ 1938'de kendisine dokunulmamış, hatta Yüzbaşı Burhan Bey millet kıyımından geçirilirken Ahmet Beyin evinin damında oturup kendisiyle oyun oynamıştır. Devlet aleyhinde hiçbir eylemde bulunmamış ve aksine 1937'de Sinan Tepe'deki ordu karargâhında komutanların yanında bir ay bulunmuş olan Çukur ağalarından Süli Ağa ve kardeşleri ise, tüm ailesiyle tek fert kalmayacak biçimde Mazgirt'te yok edilmiştir. Çarsacak beyleri her türlü fenalığı yapmakta, birbirlerine karşı katil ve gasp

³⁹ Şah Hüseyin Bey'in oğlu Mustafa Bey, Şeyh Sait isyanında tarafsız kaldığı için 1927 başında Kastamonu'ya, 1938'de ise aileye artık ihtiyaç kalmadığından, tüm aile batıya sürgün edilmişti.

⁴⁰ 2012 yılında, Mazgirt yakınlarındaki Havsik (Böğürtlen) köyünde, Mustafa Kargın ile görüşmüştüm. 2013 yılında vefat ettiğini duyduğum Kargın yaklaşık doksan yaşında ve âmâydi. Aslen Kırğan aşiretine mensuptu ve dedesi zamanında Çarsacak-Göktepe beylerinin yanına göç etmişlerdi. Göktepeli Ahmet Bey'in köylünün elindeki fazla buğdayı zorla elinden aldığını, karşı çıkan olursa köyden kovduğunu anlatmaktadır. Bu tür olayı İç Dersim'de görmek, ağanın karakterinden ziyade mülkiyet ilişkisinden dolayı mümkün değildi.

suçları işlemekte ve bu fiilleri Dersim rüesasına mâl etmekteyken Dersim rüesası devlet nezdinde kendisini ifade edebilecek araçlardan yoksundu. Bu durumu namuslu bazı idareciler raporlarında dile getirmişlerdir. Örneğin Fazıl Paşa şöyle yazmaktadır; “Maamafih buralarda bir kaide daha vardır ki herhangi bir kazada bir hırsız zuhur etse ve birinin malını vursa veya alsa behemehal ismi Dersimli olacaktır.” (Gündoğdu ve Genç, 2013: 56). Gene 1895 tarihinde Mutasarrıf Şükrü kaleme aldığı raporunda, Çarsancak beylerinin yaptığı fenalıklara açıkça değinmiştir.⁴¹ Bu tek yanlı işleyen yalan ve iftira faaliyetine dair çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur ve ileride bu konu üzerinde çalışılacaktır.

Sonuç

1848 yılından önce Désim ve Dücik diye bilinen engebeli coğrafya, sahip olduğu coğrafi zorluklardan dolayı her dönemde idarecilerin başını ağrıtmıştır. İktidarın baskısından kaçanlar bu coğrafyaya sığınmış ve burada kendilerine yaşam alanı yaratmışlardır. Bu coğrafyada tam manasıyla denetim sağlayacak askeri operasyonların maliyeti çok yüksek olduğundan, iktidarlar buraya büyük ölçekli operasyonlar yapmaktan kaçınmış, belli köylere yapılan hareketler de hep erken bitirilip geri çekilme sağlanmıştır. Bu mücadele 1938 yılında adeta yüzyılların intikamını acı biçimde alırcasına devletin galibiyeti ile sonuçlanmıştır.

18. ve 19.yüzyıllarda aşiretler yerleştiği dağlık bölgede devlete karşı her türlü mükellefiyetinden uzak kalmışlar ve zamanla nüfusları arttıkça muti reayayı bölge dışına sürerek mülklerine el koymuşlardır. Bununla beraber aşiretler arası mücadele ve bağımsız hareket etme güdüsü, coğrafyada tek hâkim gücün doğmasını engellemiş, birlik sağlanamamıştır. Fakirlik ve hayatta kalma kaygısı hem içeriye hem de dış beldelere karşı soygun ve baskın vakalarını arttırmış, bu baskın ve soygunlar zamanla süreklilik arz edip bir alışkanlık halini almıştır. Gerek devletin toprak rejimine tabi olmamaları gerekse aşiret ilişkileri gibi şartlar tarıma elverişli arazinin kıtlığıyla birleşince, güçlü derebeylerin çıkmasına imkân vermemiştir. Buna karşılık her aşiret kendi reisine tabi olmuş ve bu reisler devlet tarafından ağa diye tanımlanarak tüm kötülüklerin müsebbibi olarak görülmüştür. Tarıma elverişsiz coğrafya ve asayişsizlik yüzünden ticaret ağı gelişmemiş, yer altı ve yer üstü kaynaklarından yararlanılamamıştır. Böylece, Dersimlinin zaruretten dolayı başvurduğu yöntemler, kendisinin fakirliğin kısır döngüsünden çıkmasını engellemiştir. Tüm fakirliğine rağmen Dersimli dağlarda özgürce dolaşmayı, Çarsancak ve Karaçor'daki beylerin himayesinde maraba olmaya tercih etmiştir. Dersimli için silah kuşanmak, oç almak, kola gitmek erdemli eylemler iken, mülksüz olarak beylerin himayesinde yaşamak hakir görülmüştür. Bu nedenle Dersimli için “herkes ağae çe huyo/herkes evinin ağasıdır” sözü ağalığa bakışını özetlediği kadar, özgürlüğünü de ifade eden bir deyim olmuştur.

⁴¹ Age., sayfa 83-96

KAYNAKÇA

Antranik (2012) Dersim: Seyahatname, çev. Payline Tomasyan, İstanbul: Aras

Gündoğdu, C. ve Vural Genç (2013) Dersim’de Osmanlı Siyaseti, İstanbul: Kitap

Halaçoğlu, Y. (2009) Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650), Ankara: Türk Tarih Kurumu

Türkay, C. (2005) Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak Aşiret ve Cemaatler, İstanbul: İşaret

Uluğ, H. N. (2009) Derebeyi ve Dersim, İstanbul: Kaynak

Ünal, M. A. (1999) XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Yıldırım, M. (2012) “Désimlu Aşiretinden Dersim Sancağına”, Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1: 23-37

Yıldırım, M. (2008a) “Kadınlarımız, Ağıtlarımız; Ohi Baskını ve Zegeriye Ağıtı”, Munzur Dergisi, 27-28: 81-90

Yıldırım, M. (2008b) “Dersim Tarihinden Notlar: 1916 İsyanı”, Munzur Dergisi, 29: 38-50

Sözlü Kaynaklar (doğum tarihlerinde bir-iki yıllık hata payı vardır)

Ali Binat (d. 1919); Ali O. (d. 1908); Baki Menteş (d. 1906); Emine Yıldırım (1917/2008); Fahri Doğan (d.1930); Mehmet Coşkun (1923); Munzur Erdoğan (1924); Süleyman Karataş (1923); Zülfü Sarıataş (1925), Zülfü Tacay (1924)